

Jela Maresić

INAČICE, ZNAČENJE I RASPROSTIRANJE VREMENSKIH PRILOGA TOČ I TOLIČ

dr. sc. Jela Maresić, Zavod za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, jmaresic@hazu.hr, Zagreb

izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42'367.624

rukopis primljen: 5. 5. 2015.; prihvaćen za tisak: 18. 6. 2015.

U radu se govori o vremenskim priložima toč i tolič, koji su sačuvani u arhaičnim govorima hrvatskih narječja te čine ostatke starohrvatskoga leksičkoga sloja. Osim u hrvatskim mjesnim govorima, nalazimo ih i u djelima hrvatskih pisaca koji gotovo redom potječu iz krajeva u kojima i danas nalazimo njihove potvrde. U uvodnom se dijelu rada govori o vremenskim priložima općenito, o značenju priloga toč i tolič, zatim se obrazlaže postanje tih u mnogo čemu zanimljivih jezičnih jedinica, navode se potvrđene inačice te njihovo geografsko rasprostriranje.

Cljučne riječi: hrvatski jezik; hrvatska narječja; vremenski prilozi; arhaični leksik

1. Uvod

U neposrednoj komunikaciji koja se odvija između govornika i sugovornika različitim se jezičnim sredstvima upućuje na same sudionike govornoga čina, na ono o čemu se govori te na prostorne i vremenske okolnosti u kojima se komunikacija odvija. U govornom se činu pomoću različitih jezičnih pokazivača uspostavlja izravan odnos, veza između stvarnosti i jezika. Da bi prijenos obavijesti bio uspješan, važno je znati tko su sudionici, gdje je prostor na kojem se događaj o kojem je riječ odvija, vremenski okvir, kada je počelo i završilo priopćenje. Jezična sredstva, pokazivači kojima se to postiže jesu osobne zamjenice (npr. u hkj.¹ *ja, ti, on*), pokazne zamjenice (*ovaj, taj, onaj*),

¹ U radu se rabe opće kratice: čak. = čakavski; hkj. = hrvatski književni jezik; ik. = ikavski; g. = govor; jez. = jezik; kajk. = kajkavski; slov. = slovenski; štok. = štokavski. Kratice izvora: Arj. = *Akademijin rječnik*; GH = *Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik*; RHJ = *Rječnik hrvatskoga jezika* (ur. A. Šonje); RHKKJ *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*; Riznica IHJJ = *Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*; VRHJ = Vladimir Anić: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Kratice govora: Đur = Đurđevac; Go = Gola; Ses = Podravske Sesvete; Var = Varaždin.

mjesni i vremenski prilozi (*ovdje, tu, ondje; sada, tada, onda*), pokazne čestice (*baš, upravo*) itd. Takvi se jezični pokazivači pojavljuju i u diskursu, većem pisanom ili izgovorenom vezanom slijedu rečenica ili izričaja. S obzirom da je diskurs apstraktan, odnosi se usložnjavaju, teže je utvrditi točku gledišta, stoga se često pojavljuje nesigurnost u uporabi jezičnih pokazivača.

U hrvatskome su jeziku u mnogim leksemima sačuvani jezični elementi koji imaju upućivačku ulogu. Jedan je od zanimljivijih i u literaturi često istican, npr. -s ostatak stare pokazne zamjenice *sa, si, se* < **sb, si, se* u značenju 'ovaj, ova, ovo' koja označuje da je što bliže referentnoj vremenskoj točki (npr. hkj. *ljetos, jesenas*; kajk. *letos / letus*² 'ove godine', *denes* 'danas', *večeros* 'večeras', *snočka* 'sinoc').

Kao što je već rečeno, jedna od okolnosti u kojima se odvija govorni čin jest vrijeme. Vremenski se odnosi mogu izražavati različitim jezičnim sredstvima, gotovo svim vrstama riječi, na morfološkoj razini padežnim oblicima, na sintaktičkoj razini prijedložno-padežnim, prijedložno-priložnim, priložno-priložnim te drugim tipovima dvočlanih i višečlanih izraza, a vrijeme je kao gramatička kategorija svojstveno glagolima.

Vremenski prilozi kao i prilozi drugih značenja mogu nastati popriloženjem koje druge nepromjenjive vrste (npr. kajk. *posle*; čak. *posli*), padežnoga oblika (npr. kajk. *mam* < *mahom*), prijedložno-padežne sintagme (hkj. *smjesta*; čak. *smista*; kajk. *zmesta, vjutro/hjutro, kmalu, kletu, zatem, medtemtoga*), prijedložno-priložne sintagme (hkj. *oduvijek, zauvijek*; čak. *zauvik*; kajk. *odnavek, zanavek*; kajk., štok. *odunda*; čak., kajk., štok. *odonda*) itd.

Svi prilozi, uključujući i vremenske u svim trima hrvatskim narječjima kao vrsta riječi vrlo često dobivaju dodatne završetke, čestice³ koje manje ili više mijenjaju i/ili pojačavaju njihovo značenje (čak. *danas / danaska, jutros / jutroska*; kajk. *tek / tekar, zjutra / zjutraj*; štok. *otle / othen / otalen* itd.). Razloge dodavanja čestica, između ostaloga, možemo naći u tendenciji obilježavanja i pojačavanja gramatičkoga značenja priložnosti, priloga kao vrste riječi, u odnosu na druge kategorije – imenice, zamjenice itd. Osim toga, prilog proširen česticom, obično je nositelj rečenične obavijesti, dakle ima dodatno značenje. S obzirom da se dugotrajnom uporabom priloga njihova izražajnost gubi, javlja se potreba za dodavanjem novih jezičnih sredstava koja ih pojačavaju i/ili modificiraju. Stoga je veći broj inačica vremenskih priloga o kojima će se govoriti u ovome radu sasvim očekivan.

Donedavno je smatrano da je kategorija vremena svojstvena svim jezicima svijeta, međutim neka novija otkrića poljuljala su tu pretpostavku. U svakom slučaju vrijeme je apstraktna kategorija koja nije spoznatljiva osjetilima te je poznato da se u razvoju jezika i poimanja svijeta vremenski odnosi u djece usvajaju relativno kasno u odnosu na druge odnose (npr. prostor). Uspješnost prenošenja poruka i odvijanja komunikacije,

² U ovome se poglavlju navode uopćeni likovi priloga koji su potvrđeni u mnogim govorima u različitim fonološkim i fonetskim inačicama. Navedene su samo neke inačice, čime se ne iscrpljuje njihov konačan broj.

³ I česticama je kao vrsti riječi svojstveno pojačavanje ili modificiranje značenja cijele rečenice ili njezina dijela.

između ostaloga, ovisi o učinkovitosti opisivanja i predočavanja apstraktnih i nepoznatih fenomena. O protoku vremena možemo govoriti samo ako dolazi do promjena, a njih možemo pratiti na promjenama u prostoru. Zato je jedno od dominantnijih načina shvaćanja apstraktne kategorije vremena i vremenskih odnosa pomoću prostora (npr. čak. i štok. ik. *smista* 'odmah'; kajk. *zmesta* / *smesta*). Linearno shvaćanje vremenskih odnosa u kojima se događaji nižu / odvijaju jedan za drugim u odnosu na referentnu točku možemo pratiti, npr. u kajk. priložima: *najpredi*, *predi* / *prede*, *prvo*, *zatem*, *potom*, *potlam*, *potomtoga*, *natomtoga*, *nazadnje* / *nazađne* itd. koji su preneseni iz područja prostornih odnosa. Vremenske odnose možemo poimati i pomoću količine (kajk. *kmalu* 'ubrzo, uskoro'), načina (čak. *smiron* 'uvijek'; kajk. *zmir* / *zmerom* / *zmirem* / *smirum* 'neprestano, stalno, uvijek', *neprestanoma* 'bez prestanka, neprestano', *mam* 'odmah') itd.

Deiktični je centar, referentna točka u vremenskim odnosima sadašnje vrijeme (npr. u kajk. se izražava vremenskim priložima: *ve*, *vej*, *vezda*, *veda*, *vre*, *zdaj*, *sada*...). Sadašnje se vrijeme može odnositi upravo na trenutak govorenja, a kada se to želi posebno naglasiti mogu se rabiti različite čestice / pojačivači značenja (npr. *baš ve*, *baš sad* i sl.). Sadašnje vrijeme može obuhvatiti i nešto duži vremenski period (npr. kajk. *denes*, *denešnje vreme* itd.). Vremenski prilog *smjesta* (čak. *smista*; kajk. *zmesta* 'istoga trena, u hipu, odmah, smjesta') bio bi najbliži jezični dokaz poimanju nulte točke vremena koja po definiciji fizičkoga vremena sama nema trajanja.

Na linearnoj osi, zamišljenoj crti na kojoj se događaji nižu jedan za drugim, prilozi *toč* i *tolič*, o kojima će biti govora u ovome radu, označuju da se je događaj o kojem je riječ dogodio neposredno prije sadašnjega trenutka, označene točke, trenutka odvijanja govornoga čina ili neposredno prije kakvoga događaja o kojem je u iskazu riječ: npr. *tōčka je otišel* (Šojat 1982: 420); *Tōliš kra kūće mi je rēko da će dōč na kōnču* (Šimunović 2008: 587). *Tō je pīsama odotōlič, zapīvajmo jōpet* (isto, 354).

2. Prilog toč – povijesni razvoj, inačice

Pokazni karakter priloga *toč* i *tolič* na sinkronijskoj razini potvrđuje i njihov povijesni razvoj, odnosno etimologija.

Vremenski prilog *toč* može se izvesti iz oblika pokazne zamjenice **tb*, *ta*, *to* i čestice/pokazivača **-čb* koji nalazimo, npr. u priložima potvrđenim u hrvatskom književnom jeziku: *jednoč*, *nekoč*⁴; kod starih čakavskih pisaca, npr. u Marulićevoj *Juditi* potvrđeni su primjeri *drugoč* 'drugi put', *nadaleč* 'izdaleka', *zdaleč* 'izdaleka' (Moguš 2001: 54, 134, 343); potvrđen je u djelima kajkavskih pisaca: *drogoč*, *prvič* (RHKKJ s. v.); čest je u hrvatskim govorima kajk. narječja: *znōvač* / *znovič* 'iznova' (zagrebačka priogradska naselja, Šojat i dr. 1998: 203); *prvič* 'prvi put', *drugič* / *drugōč* 'drugi put; ponovo,

⁴ Oba su lika s *č* potvrđena u djelima hrvatskih pisaca (v. npr. Riznicu IHJJ). Suvremeni RHJ (ur. J. Šonje) navodi samo likove *jēdnōč* i *nēkōč*, a Inačev VRHJ (iz 2009.) navodi likove *jēdnōč* i *jēdnōč* uz oznaku da su oba arhaizmi te upućuje na lik *jednom*. Navodi samo lik *nēkōč*. P. Skok lik *jēdnōč* s *č* na mjestu *č* tumači kao analogiju prema *sinoč* (Skok I. 1971: 767).

opet', *zadnič* '1. na kraju; 2. posljednji put' (Var); *dòklič / dòkle* '1. vremenski: dokad; 2. mjesni: dokle' (Go); *dòkleč* 'do kojega mjesta, do kuda', *dòvleč* 'do ovoga mjesta, do ovuda', *dònleč* 'do onoga mjesta, do onuda' (Ses, Đur); *doněkleč* 'do neke mjere, djelomice', *zadalēč* 's odstojanja, iz daleka' (Ses); u slov. jez. *nekôč, drūgič, naslědnjič* (Snoj 2003: 441). Iz primjera se vidi da -č može biti mjesni, načinski i vremenski pokazivač.

Niz potvrda koje sadrže česticu -č u značenju vremenskoga pokazivača, a vrlo su važne za razumijevanje povijesnoga razvoja toga tipa priloga, nalazimo u gradišćansko-hrvatskom jeziku te u gradišćansko-hrvatskim mjesnim govorima na kojima je taj jezik utemeljen: *koč* 'bilo kada, ikad(a), nekad(a); *barkoč* 'kadgod, kada god' isto što i *barkada*; *markoč* isto što i *barkada, barkoč*; *nekoč* 'nekad(a), nekoč; prije; bilo kada ikad(a)'; u *kočkrat* 'katkada, kadikad, koji put'; *kadaoč* 'katkada, koji put, kadikad', *koč-toč* 'povremeno, katkad(a), ponekad, koji put, prilikom, gdješto, gdjegdje' (GH 1991, s. v.). U navedenim primjerima tvorbena čestica -č ima pokazno vremensko značenje.

Osim lika *toč*, u kajkavskom se narječju pojavljuju i likovi s dodatnim česticama -ka + -j: *točka / točkaj*. Obje se čestice učestalo pojavljuju u likovima priloga u hrvatskim govorima svih triju narječja (uz već navedene, usp. kajk.: *vej* 'sada', *vezdaj* 'sada', *vekomaj* 'vječno, vjekovima' te u mnogim drugim).

2.1. Geografsko rasprostiranje

Svakako bi dobro došlo opsežnije istraživanje u kojem bi se utvrdio potpuni areal rasprostiranja likova *toč / točka / točkaj*, ali se neki zaključci mogu izvesti i iz potvrda koje donosimo u ovome radu, a ispisane su iz objavljenih dijalektoloških radova, dijalektalnih rječnika ili dobivene terenskim dijalektološkim istraživanjima.

Antun Šojat u radu *Turopoljski govori* navodi da je *tōčka* specifičan turopoljski vremenski prilog u značenju 'malo prije' s primjerima uporabe iz Lekenika: *tōčka je otišel*; *tōčka sem ti ga dâl*; *tōčka je zvonilo pōl nē* (Šojat 1982: 420), uz napomenu da se rijetko čuje, a zamijenjuje se obično svezom *mālo prē* (*přvo, přēde*) ili prilogom *bāš*: *mālo prē je pōknolo*; *bāš sem dōšel* (primjeri iz Mraclina, Šojat 1982: 420).

Međutim, da taj prilog *baš* i nije tako rijedak te da nije ograničen samo na Turopolje kao što navodi Antun Šojat, potvrđuju primjeri iz drugih govora kajkavskoga narječja. Činjenica jest da nije proširen na cijelom kajkavskom prostoru, pa čak niti u velikom broju govora (bar zasada nemamo takvih podataka), ali ono što smo našli svakako je vrijedno pažnje.

Sâm Antun Šojat i Vesna Zečević zabilježili su ga u Pokuplju⁵: *tōčka* 'upravo' (Šojat – Zečević 1967: 461).

⁵ U radu *Kajkavski govori u području između Lekenika, Trebarjeva i Siska* (Šojat – Zečević 1967: 455–463) autori donose podatke iz pokupskih govora – Dužica, Greda, Lekenik, Letovanić, Poljana Lekenička i Zažina te posavskih – Trebarjevo Desno, Tišina Kaptolska i Odra. Za prilog *točka* navode da je zabilježen u pokupskim govorima.

U konzervativnom kajkavskom zagorskom govoru Šagudovca kod Gornje Stubice (Ivšićeva I. grupa) u najnovijim istraživanjima zapisala ga je Anita Celinić: *tôčka* 'malo prije'.⁶

U *Rječniku govora Cerja* kod Sesveta zabilježene su dvije inačice: *tôčka* / *tôčkâj* 'malo prije' s primjerima uporabe: *Tôčka je bil tōtu. Bâš je tōčkâj ôtišel dimôm*.⁷ (Šatović – Kalinski 2012: 522). Govor Cerja također pripada konzervativnim kajkavskim zagorskim govorima (Ivšićeva I. grupa).

Stjepko Težak je zabilježio dva lika u, kako ih je on klasificirao, čakavsko-kajkavskim govorima u luku rijeke Kupe – Ozlju, Ribniku i Hrašću kod Ozlja⁸: *tôč* / *tôčka* 'malo prije' (Težak 1981: 196). Isti autor u opisu ozaljskoga govora u raspravi *Ozaljski govor* primjere *tôč* i *tôčka* svrstao je u grupu vremenskih priloga koji izriču skorašnjost (Težak 1981a: 329). U rječniku priloženom toj raspravi navodi inačicu *tôč* 'malo prije' s primjerom: *Tôč je bil tū*. (Težak 1981a: 410), a uz *tôčka*⁹ navodi značenje 'jutros, prije podne' (isto 410). To znači da likovi *toč* i *točka* u tome govoru nisu istoznačnice, već bliskoznačnice.

Lik *tôčka* zabilježen je u rječniku arhaičnih kajkavskih govora Vedešina i Umoka koji su se, pretpostavlja se, prije turskih osvajanja nalazili na prostoru zapadne Slavonije, točnije oko Velike i Međuriča, a danas se, nakon iseljavanja, nalaze u zapadnoj Mađarskoj. Zabilježio ga je Peter Houtzagers u dijalektološkoj monografiji o tim govorima: *tôčka* 'just now, a moment ago' – *kot sęn ti ~ govđril* 'as I told you just now' (Houtzagers 1999: 324).

Nalazimo ga u gradišćanskohrvatskome čakavskom ikavskom govoru Stinca u svezi *k'uoč... t'uoč* 'jedesmal wenn, sooft' (Neweklowsky 1989: 141).

U novijim dijalektološkim istraživanjima provedenim 2008. – 2013. potvrđen je u istočnome dijelu Gorskoga kotara: *t'ôč* 'malo prije' (Osojnik i Liplje, Marinković 2015: 243). Do potvrde *tôč* također u istome značenju 'malo prije' iz govora Vivodine¹⁰ kod Ozlja došla sam također zahvaljujući dr. Aniti Celinić koja ga je, u novijim dijalektološkim istraživanjima, zabilježila u tome govoru.

Unatoč tome što su neki dijalektolozi uz potvrde naveli da se prilog *toč* sve više gubi, recentni podaci iz Šagudovca kod Gornje Stubice, Vivodine kod Ozlja i Gorskoga kotara dobar su znak da se u pojedinim kajkavskim govorima još uvijek čuva.

⁶ O zanimljivosti toga vremenskoga priloga svjedoči i podatak da su kolegicu Anitu Celinić sami ispitanici, izvorni govornici, upozorili na nj. Najsrdačnije joj zahvaljujem za dijalektološke podatke s terena.

⁷ Izvorno znakovlje nije mijenjano, primjeri su navedeni kao u izvorniku.

⁸ Stjepko Težak dijalekatno područje u koje smješta Ozalj i Hrašće naziva izrazitije kajkavsko, a Ribnik izrazitije čakavsko (Težak 1981: 174). Prema klasifikaciji Mije Lončarića ozaljski govori pripadaju plješevičko-prigrorskom dijalektu kajkavskoga narječja (Lončarić 1996, karta).

⁹ Na dva različita mjesta navedena su dva različita naglaska *tôčka* (str. 410) i *tôčka* (str. 329). Nejasno je jesu li moguće obadviije realizacije ili se radi o pogrešci. U radu *Dokle je kaj dopro na čakavsko područje?* navedena je potvrda s dugosilaznim naglaskom *tôčka* (uz lik *tôč*).

¹⁰ Mijo Lončarić vivodinski govor pridružuje goranskim (Lončarić 1996: 144).

Svakako bi bilo dobro da se u budućim dijalektološkim istraživanjima obrati pozornost i na taj vremenski prilog. Nažalost u *Upitniku* za istraživanje hrvatskih govora koji je izrađen za potrebe *Hrvatskoga dijalektološkoga atlasa* koji se izrađuje u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje nema pitanja koje bi se odnosilo na taj jezični detalj.

2.2. Potvrde u pisanim izvorima

Zavirili smo i u pisane kajkavske izvore te je pregledano pet gramatika kajkavskoga književnoga jezika dopreporodnoga razdoblja. Ustanovljeno je da je prilog *toč/ točka* naveden samo u gramatici Ignaca Kristijanovića (*Grammatik der kroatischen Mundart. Neue bearbeitet und herausgegeben von Ignaz Krisianovich*. Agram. 1837.) u poglavlju *O prilozima koji određuju vrijeme: toč, točka* 'vorhin' (prema prevedenom izdanju, Kristijanović [1837] 2012: 140). Nisu ga zabilježile gramatike Josipa Đurkovečkog (*Jezičnica horvatzko-slavinzka za hasen Slavincev, i potrebochu oztaleh ztranskoga jezika narodov*. Pešta. 1826.), Ignacija Szentmártonya (*Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*. Varaždin. 1783.), Franza Korniga (*Kroatische Spachlehre oder Anweisung für Deutsche...* Agram. 1795.), niti Josipa Ernesta Matijevića (*Horvaczka Grammatika oder kroatische Spachlehre*. Agram. 1810.). Ne mora značiti da ga spomenuti autori nisu poznavali jer je u njihovim gramatikama opisu priloga posvećeno znatno manje prostora nego u Kristijanovićevoj. Međutim, nije zabilježen niti u drugim kajkavskim izvorima, a ni u drugim dopreporodnim gramatikama hrvatskoga jezika izvan kajkavskoga jezičnoga prostora¹¹. S obzirom da sustavno nije uzimana u obzir kajkavska jezična građa, očekivano, u *Akademijinu rječniku* nisu zabilježeni niti Kristijanovićeви primjeri.

3. Prilog *tolič* – povijesni razvoj, inačice

Kao i u inačicama priloga *toč / točka / točkaj* u korijenu svih inačica vremenskoga priloga *tolič* s istim značenjem 'malo prije' također stoji oblik pokazne zamjenice **tv, ta, to*. Na pokaznu zamjenicu dodana je pokazna (deiktična) čestica *-li* < **-lě* kao i u primjerima *doklič / dokleč* i dr. Petar Skok navodi da je riječca / partikula *le* kao sufix služila u tvorbi priloga od korijena upitnih i pokaznih zamjenica za izražavanje micanja prema licu koje govori (npr. *dōklē* < *do* + *kblē*, *-kolē* itd. Skok 1972: 279). Čestica *-le* očuvana je npr. u hvarskoj inačici priloga *odotōle* u vremenskom značenju (Pitve, Barbić 2011: 195). Nastavno, obično dolazi čestica / pokazivač **-čb*, a u nekim govorima fakultativno još i čestice *-ka* ili *-ke*. Vidljivo je da se jezična sredstva kojima se izražava pokaznost mogu višekратно dodavati te je upravo redupliciranje znakovito za naglašavanje priložnoga značenja u odnosu na referentnu točku. U različitim su, a ponekad i u istom govoru, potvrđene različite inačice (*tolič, toliš, tolička, toliška, otolič, odotolič, odotole, otoič, otoičke, tolča, utolič, tojič, tojoč, tojoš...*). Za sve se njih *tolič* uzima kao polazni lik.

¹¹ Za provedeno je istraživanje pregledano nekoliko gramatika.

3.1. Geografsko rasprostriranje

U ovome poglavlju navest ćemo potvrde priloga *tolič* i njegovih inačica iz suvremenih hrvatskih mjesnih govora, a zatim i primjere iz hrvatskih pisanih izvora iz proteklih stoljeća.

3.1.1. Čakavsko narječje

Na čakavskom dijalektološkom području nalazimo potvrde od Istre pa do južne Dalmacije u nizu govora, pripadnika dijalekata čakavskoga narječja.

Josip Ribarić u radu *Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkoga govora* napisanom 1916.¹² bilježi potvrdu *tōlička* iz g. Barbana i Melnice kod Barbana, pripadnika jugozapadnoga istarskoga dijalekata; *tōlič* adv. iz g. Nerezina (Lošinj, sjevernočakavski dijalekt) (Ribarić [1916] 2002: 219).

U dvjema inačicama zabilježen je u Orlecu na otoku Cresu (sjevernočakavski dijalekt): *tōlič / tōlča* 'just now, a moment ago' (Houtzagers 1985: 380).

Na Susku (srednjočakavski dijalekt) zabilježene su tri inačice: *otōlica / utōlica / utōlča* 'malo prije' (Hamm – Hraste – Guberina 1956: 170).

Najviše je potvrda iz govora koji pripadaju južnočakavskome dijalektu čak. narječja.

Na Vrgadi je Blaž Jurišić zabilježio tri inačice: *tōlič / tōlička / tōliška* 'malo prije' (Jurišić 1973: 216).

U *Rječniku bračkih čakavskih govora* zabilježani su primjeri iz Dračevice: *tōlič / otōlič* (Šimunović 2006: 587 i 379); Selaca *otōlič / utōlič* 'malo prije, upravo, prije koji trenutak' (isto); Škripa *tōliš: Tōliš kra kŭće mi je rĕko da će dōć na kōnču.* (isto 587); s podatkom da ga bilježi i J(urišić) 216. *Brački rječnik* donosi i potvrdu *odotōlič* u značenju 'odnedavno' iz Nerežišća (isto 354).

Hvarski su govori zastupljeni u *Rječniku bruškoga govora* u kojem autori Jure Dulčić i Pere Dulčić donose dvije inačice *tōlič / otōlič* 'malo prije' (Dulčić – Dulčić 1985: 694 i 576) te u *Rječniku Pitava i Zavale* u kojem su potvrđene inačice *odotōlič* i *odotōle* (Barbić 2011: 195).

Rabi se u gradišćansko-hrvatskom književnom jeziku: *tolič* 'upravo, baš, sada; malo prije' (GH 1991: 703).

3.1.2. Štokavsko narječje

Nekoliko je inačica zabilježio Stjepan Ivšić u arhaičnim posavskim štokavskim govorima u radu *Današnji posavski govor: tōlič* (Živike, Kuti); *(o)tōič* (Štitar); *(o)tōlič* u V. grupi posavskih g. (Davor / Svinjar, Bartina, Lipovac) (Ivšić 1913: 197/58 [181]); Stjepan Sekereš bilježi u okolini Našica *tōjoš* (Sekereš 1966: 285), u južnoj Baranji *tōjoč* (Sekereš

¹² Izvorni je naslov te studije iz 1916. *Gruppierung südslavischer Dialekte der Halbinsel Istrien mit einer Darstellung der Mundart von Vodice in Istrien*, a u ovome ga radu citiramo prema prevedenom izdanju iz 2002.

1977: 457) koji se također izvode od *tolič*. Sekereš nije točno označio u kojim je baranjskim selima zabilježio navedenu inačicu, stoga valja napomenuti da dobar dio tih govora (uz Dunav i u središnjem dijelu južne Baranje), prema njegovim podatcima, ima stariju akcentuaciju (Sekereš 1977: 328, 329).

3.2. Potvrde u pisanim izvorima

Akademijin rječnik navodi dvije akcenatske inačica pod natuknicom *tolič*: *tòlič*, *tôlič*. Iz navedenih potvrda u Arj. razvidno je da je prilog *tolič* potvrđen prvenstveno u djelima hrvatskih pisaca i jezikoslovaca – Hvaranina Marina Gazarovića¹³, fra. Đure Rapića¹⁴, Slavonca rođenoga u Staroj Gradišci, zatim Matije Antuna Reljkovića¹⁵ rođenoga u Svinjaru (danas Davor) također u Slavoniji te Davorina Nemaniča koji je zapisivao građu ponajviše iz Istre, Primorja te susjednih otoka¹⁶. Navedene su i potvrde Petra Skoka iz Žumberka¹⁷, Ivana Milčetića s Krka te Broza iz Ravna u Hercegovini¹⁸. U istome je rječniku navedeno nekoliko inačica (*otoič*, *otoičke*, *otolič*, *toič*) od kojih su se neke proširile i izvan hrvatskih područja.¹⁹ Stare ga hrvatske gramatike ne bilježe, npr. Kašićeva *Institutionum linguae Illyricae* ima svezu ‘mallo priye’ u poglavlju *De Aduerbiis temporis* (Kašić [1604] 2002: 350), a nema ga ni u drugima (npr. Starčevićевой, Della Bellinoj). Uzrokom može biti to što gramatičari općenito nisu usmjerili više pažnje i odvojili više prostora nepromjenjivim vrstama riječi ili ipak nisu poznavali taj prilog. Za inačicu *tôič* Arj. navodi da je potvrđena u Mikaljinu rječniku.

Inačica *otolič* potvrđena je u djelu književnoga povjesničara Davida Bogdanovića²⁰ *Hrvatski pripovjedači (uvod i životopisi)* (str. 23): „Budući da je bio, kako smo, *otolič* čuli, premlad za ređenje, kad je god. 1848. svršio bogosloviju, te morao na nj čekati još čitavu godinu dana...” (*Hrvatski pripovjedači*, Riznica IHJJ), u *Meliti*²¹ Josipa Eugena Tomića²²: „Slabi smo gruntaši, lane nas je pobio led, a *otolič* poručio nam ovrhovoditelj da će nas, čim minu izbori, počerati za dužni porez.” (*Melita*, Riznica IHJJ).

Potvrde vremenskoga priloga *tolič* iz pisanih djela navedenih u *Akademijinu rječniku* te u drugim, prethodno spomenutim, izvorima pokazuju da su se hrvatski pisci u svome izričaju služili leksikom svojih zavičajnih materinskih idioma. Naime, mjestâ njihova rođenja poklapaju se s arealom rasprostiranja razmatranoga priloga u narodnim govorima.

¹³ Potvrde su iz djela *Ljubica, pastirsko razgovaranje* objavljenoga u Veneciji 1623.

¹⁴ Potvrde su iz djela *Svakomu po malo iliti predike nediljne zajedno s korizmenima* objavljenom u Pešti 1762.

¹⁵ U djelu *Nek je svašta: iliti sabranje pametnih riči i kripostnih dila ljudskih* tiskanoga u Osijeku 1795.

¹⁶ Objavljeno u *Čakavisch-kroatische Studien*, Beč 1883. – 1884. (I Fortsetzung) te 1885. (II Fortsetzung).

¹⁷ U: *Archiv für slavistisches Philologie* 33, 372. Mundartliches aus Žumberak. Von Petar Skok.

¹⁸ Broza nema u Popisu prinosnika u narodu skupljenih riječi (Arj. dio XXIII, 1975 – 1976: 563–564).

¹⁹ Sporadično je potvrđena inačica *otoič* u pisanim izvorima i izvan hrvatskoga jezika. U nekom bi budućem radu bilo korisno istražiti tu pojavu.

²⁰ Rođen je 1869. u Brodu na Savi (danas SlavonSKI Brod).

²¹ Roman *Melita* objavljen je 1899.

²² Rođen je 1843. u Požezi. Znatno je dio njegova književnoga stvaralaštva intimno i tematski vezan uz rodni grad.

4. Zaključak

Areal rasprostiranja vremenskoga priloga *toč* i njegovih inačica (*točka / točkaj*) obuhvaća dio govora kajkavskoga narječja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Hrvatskome zagorju, Turopolju, Prigorju, Pokuplju, u luku rijeke Kupe kod Ozlja, Gorskome kotaru te u kajkavskoj dijaspori u Vedešinu i Umoku u zapadnoj Mađarskoj koja potječe s nekadašnjih kajkavskih područja u zapadnoj Slavoniji.

Areal rasprostiranja priloga *tolič* i njegovih inačica (*toliš / tolička / toliška / otolič / odotolič / odotole / otoič / otoičke / tolča / utolič / otolica / utolica / utolča ...*) obuhvaća dva osnovna kraka: a) dijelove jugozapadne i južne Hrvatske (Istra, Krk, Cres, Lošinj, Susak, Vrgada, Brač, Hvar...) te uz njih iseljene gradišćanskohrvatske govore u Austriji²³; b) dijelove istočne Hrvatske (Slavonija, Posavina, južna Baranja).

Uzme li se kao kriterij geografsko porijeklo pisaca, areal rasprostiranja razmatranih vremenskih priloga u današnjim govorima u znatnoj se mjeri poklapa s hrvatskim pisanim izvorima do početka 20. st.²⁴

Podrobnija bi jezična analiza pisanih djela mogla rezultirati pouzdanijim zaključcima, ali nedvojbeno se u njima odražava stanje u govorenom jeziku kraja iz kojega pojedini pisac potječe.

Priloga *toč* i *tolič* nema u mnogim današnjim hrvatskim mjesnim govorima, prvi se od njih sačuvao u nekim govorima kajkavskoga narječja, drugi u znatnoj mjeri u čakavskom narječju, osobito na otocima te u govorima arhaičnoga slavonskoga dijalekta štokavskoga narječja. Sve to upućuje na činjenicu da se radi o arhaičnom leksičkom sloju koji se još uvijek čuva u organskim govorima. Moguće je pretpostaviti da su ti vremenski prilozu u prošlosti bili prošireni i na nešto širem hrvatskom jezičnom prostoru. Na to nas upućuje činjenica da se u današnjim hrvatskim govorima svih triju narječja sve više gube, a ni pisci ih od početka 20. st. više ne rabe. Od iznimne su važnosti potvrde iz gradišćanskohrvatskih sustava (i čakavskih i kajkavskih) koji su ih, odvojeni od glavnine hrvatskoga jezika, sačuvali.

Literatura i izvori

- Barbić, Ante (2011) *Rječnik Pitava i Zavale*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Dulčić, Jure, Pere Dulčić (1985) „Rječnik bruškoga govora”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 7, 2.
- Hamm, Josip, Mate Hraste, Petar Guberina (1956) „Govor otoka Suska”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 1, 7–213.

²³ Pretpostavlja se da Gradišćanski Hrvati potječu iz hrvatskih krajeva oko Ogulina do Karlovca (zapadna granica; područje Pokuplja), preko Save na sjeveru do Velike, na istoku do Une, Bihaća (Pounje), na jugu do Like i Krbave (GH 1991: 16).

²⁴ Posljednja je pisana potvrda iz djela D. Bogdanovića *Hrvatski pripovjedači (uvod i životopisi)* s početka 20. st., bez pouzdane podatka o točnoj godini izdanja.

- Houtzagers, Peter (1985) *The Čakavian dialect of Orlec on the island of Cres*, Rodopi, Amsterdam.
- Houtzagers, Peter (1999) *The Kajkavian Dialect of Hidegség and Fertőhomok*, Rodopi, Amsterdam – Atlanta.
- Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik / Burgenländischkroatisch-kroatisch-deutsches Wörterbuch (1991) ur. Nikolaus Bencsics i dr. Kommission für kulturelle Auslandsbeziehungen der Republik Kroatien – Institut za hrvatski jezik, Eisenstadt – Zagreb.
- Ivšić, Stjepan (1913) „Današnji posavski govor”, Rad JAZU, knj. 196 i 197, Zagreb.
- Ivšić, Stjepan (1970) *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Jurišić, Blaž (1973) *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima*, Biblioteka Hrvatskoga dijalektološkog zbornika, knj. prva, II. dio: Rječnik, JAZU, Zagreb.
- Kristijanović, Ignac (2012) *Gramatika horvatskoga narječja* (prijevod izvornika Ignaz Kriztianovich *Grammatik der kroatischen Mundart* iz 1837. i popratna studija Barbare Štebih Golub), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Lipljin, Tomislav (2002) *Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora*, Garestin d.o.o., Varaždin.
- Lončarić, Mijo (1996) *Kajkavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Lukežić, Iva, Sanja Zubčić (2007) *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, Rijeka.
- Maresić, Jela, Vladimir Miholek (2011) *Opis i rječnik đurđevečkoga govora*, Gradska knjižnica Đurđevac, Đurđevac.
- Marinković, Marina (2015) *Fonologija i morfologija istočnogoranskih kajkavskih govora*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Moguš, Milan (2001) *Rječnik Marulićeve Judite*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Neweklowsky, Gerhard (1989) *Der kroatische Dialekt von Stinatz – Wörterbuch*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband, 25, Wien.
- Ribarić, Josip (2002) *O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora*, Josip Turčinović d. o. o., Pazin.
- Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>.
- Rječnik hrvatskoga jezika* (2000) ur. Jure Šonje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880. – 1976.) JAZU, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika* (1984. – 2014.) Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 1–13, Zagreb.

- Sekereš, Stjepan (1966) „Govor našičkog kraja”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 2, 209–301.
- Sekereš, Stjepan (1977) „Govor Hrvata u južnoj Baranji”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 4, 323–484.
- Simeon, Rikard (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Skok, Petar (1971. – 1974.) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Snoj, Marko (2003) *Slovenski etimološki slovar*, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Ljubljana.
- Šatović, Franjo, Ivan Kalinski (2012) *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga prigorskoga govora zagrebečkoga Cerja*, Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina, Sv. Ivan Zelina.
- Šimunović, Petar (2006) *Rječnik bračkih čakavskih govora*, Biblioteka „Brački libar” – knjiga 18., Brevijar, Supetar.
- Šojat, Antun, Vesna Zečević (1967) „Kajkavski govori u području između Lekenika, Trebarjeva i Siska”, Ljetopis JAZU, 72, 455–463.
- Šojat, Antun (1982) „Turopoljski govori”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 6, 317–493.
- Šojat, Antun, Vida Barac-Grum, Ivan Kalinski, Mijo Lončarić, Vesna Začević (1998) *Zagrebački kaj – govor grada i prigradskih naselja*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Težak, Stjepko (1981) „Dokle je kaj prodro na čakavsko područje?”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 5, 169–200 + karta.
- Težak, Stjepko (1981a) „Ozaljski govor”, Hrvatski dijalektološki zbornik, 5, 203–428 + karte.

SUMMARY

Jela Maresić

VARIANTS, MEANING AND THE GEOGRAPHICAL SPREAD
OF TEMPORAL ADVERBS *TOČ* AND *TOLIČ*

The paper focuses on temporal adverbs *toč* and *tolič* the meaning of which is 'a moment ago'. They are preserved in archaic Croatian dialects and are remnants of the Old-Croatian lexical layer. Besides in the local Croatian idioms, they can also be found in literary works by Croatian authors almost all of whom originate from the areas in which these temporal adverbs are still used. In the introductory part of the paper we discuss temporal adverbs in general, the meaning of the adverbs *toč* and *tolič*, list their variants and explain their etymology. The paper also contains information about the geographical spread of these, in many ways interesting, lexemes.

Key words: *Croatian language; Croatian dialects; temporal adverbs; archaic lexis*